

KOALICJA PRZEMYSŁOWCÓW I JUNKRÓW PRUSKICH W KONTEKŚCIE PROCESÓW GLOBALIZACYJNYCH NIEMIECKIEJ GOSPODARKI W XIX I POCZĄTKACH XX W.

WSTĘP

Globalizacja określana jest przez część ekonomistów, jako historyczny proces liberalizacji i integracji dotychczas funkcjonujących w pewnej mierze w odosobnieniu rynków towarów, kapitału i siły roboczej w jeden rynek światowy (Kołodko, 2003, 27).

Lata 1860-1914 to okres szybkiego wzrostu i ukształtowania nowoczesnych gospodarek Europy Zachodniej i USA, w tym krótki, lecz wymowny w dziejach gospodarczych Europy okres wolnej wymiany handlowej i nasilenia procesów globalizacyjnych. W latach siedemdziesiątych XIX w. wiele zachodnich krajów europejskich, z powodu mało znanych kryzysów gospodarczych i pod presją nacisków politycznych grup interesów zrezygnowało z powszechnej w latach sześćdziesiątych polityki wolnego handlu na rzecz polityki protekcyjnej.

Polityka protekcyjizmu przejawiała się m.in. w używaniu mechanizmu taryf celnych (wwozowych, rzadziej cel wywozowych), dopłat do eksportu, subsydiów, a także przyjmowała postać całkowitej prohibicji.

Krajem, który pierwszy zmienił swoją liberalną politykę handlową były zjednoczone w 1871 r. Niemcy. Zawarte w 1879 r. porozumienie pomiędzy przemysłowcami a junkrami znane, jako „iron and rye marriage” (Roggen und Eisen Union) prowadziło do wzmożonej ochrony celnej niemieckich produktów rolnych i przemysłowych (przemysł ciężki).

Autor niniejszej pracy wyjaśnia, w jaki sposób zmiana polityki handlowej, wpływała na wzrost gospodarczy Niemiec, saldo wymiany międzynarodowej, procesy globalizacyjne, zwracając jednocześnie uwagę na oddziaływanie takiej polityki na uczestników rynku krajowego i zagranicznego, w tym na konwergencję cen.

Przyjęto hipotezę badawczą: dokonujące się pod wpływem fal industrializacji i postępu technologicznego zmiany w strukturze gospodarek krajów kapitalistycznych (w tym Nie-

miec) sprzyjały procesom globalizacji, choć integracja rynków, szczególnie dóbr oznaczała niekorzystne zmiany warunków ekonomicznych poszczególnych grup społecznych, w tym junkrów, chłopstwa, robotników. Junkrzy pruscy wykorzystując swą siłę polityczną przeciwstawiali się nie tyle integracji rynków, co uszczupleniu dochodów i konieczności bolesnych zmian w rolnictwie. Protekcjonizm agrarny był zabójczy dla zmian w strukturze samego rolnictwa, unicestwiając działalność kół przemysłowych, uniemożliwiając rozwój innych działalności i odpływ siły roboczej z rolnictwa do przemysłu, ograniczał procesy globalizacyjne, ale nie był w stanie zahamować integracji gospodarki światowej. Polityka protekcjonistyczna „infant-industry” z kolei mogła się przyczynić w dłuższym okresie do wzrostu konkurencyjności w wymianie międzynarodowej i nasileniu samej wymiany handlowej w późniejszych latach. W wieku XIX ignoruje się niesłusznie wpływ tempa bezpośrednich inwestycji zagranicznych, przepływów ludności na procesy globalizacyjne.

ROZWÓJ GOSPODARCZY W ŁONIE PAŃSTW NIEMIECKICH (1834-1871). PROKLAMACJA CESARSTWA NIEMIECKIEGO — KONSEKWENCJE GOSPODARCZE

Na początku XIX w. rozbite politycznie Niemcy były krajem rolniczym. Blisko dwie trzecie siły roboczej znajdowało zatrudnienie w pierwszym sektorze gospodarki. W sektorze przemysłowym, który zatrudniał około 20% ludności w wieku produkcyjnym, przeważał ręczny sposób produkcji, typowy dla rzemieślnictwa i manufaktur.

Prowadzeniu skutecznej i jednolitej polityki handlowej nie sprzyjało w ówczesnym czasie zarówno rozbitcie polityczne państw niemieckich, jak i polityka protekcjonistyczna sąsiadów Niemiec. Stąd też ważną inicjatywą było utworzenie w 1834 r. Niemieckiego Związku Celnego (NZC), którego głównym organizatorem było Królestwo Prus. Mimo celów politycznych NZC miał w przyszłości odegrać istotną rolę w integrowaniu i rozwoju gospodarki niemieckiej. Związek początkowo obejmował około 434 944,2 km² i około 25 mln ludności (Rau, 1863, 53). W 1865 r. obszar Związku obejmował już około 508 918, 5 km² i 36 mln ludności (Bienengräber, 1868, 8).

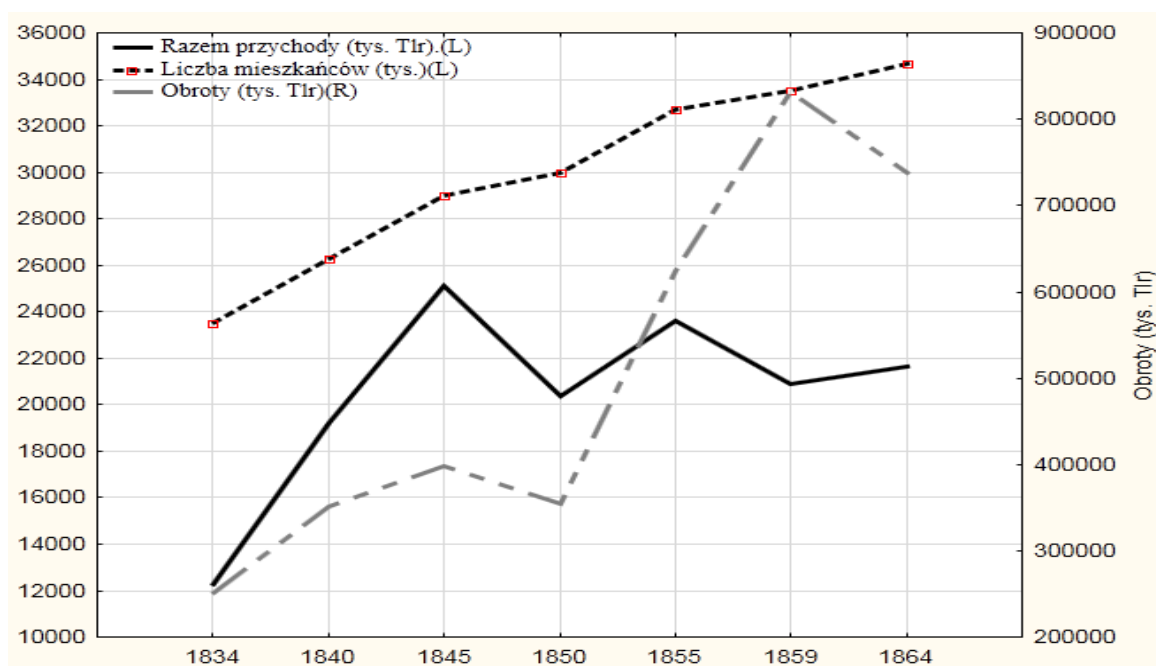
Królestwo Prus stanowiło blisko 58% powierzchni NZC, Bawaria ponad 15%, Hanower blisko 8%, Wirtembergia i Badenia ponad 3%, Saksonia 3%. NZC był pod względem handlu i cel jednością. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych Niemcy, jak dodaje Józef Kulischer stały się narodową jednostką handlową, jednolitym obszarem celnym (Kulischer, 1961, 504). NZC stosował liberalną politykę handlową, a transport towarów kole-

jami po krajach członkowskich Związku szybko pobudzał obroty handlowe i determinował budowę kolejnych szlaków żelaznych dróg, podobnie było z transportem morskim.

W ciągu 30 lat istnienia NZC ogólne przychody z cel wzrosły o ponad 78%, osiągając w roku 1864 poziom ponad 21,6 mln talarów (przy wzroście obrotów handlowych przekraczającym 300%). Największy udział w podziale przychodów z cel przypadł Prusom około 11,3 mln talarów (Myszczyński, 2010, 80).

Państwo pruskie w tym czasie wspierało pionierską działalność firm w sektorze przemysłowym, udzielało pożyczek, gwarancji, umarzało odsetki, wypożyczało sprzęt, przyznawało stypendia dla rekomendowania nowych procedur a nawet zapewniało zagranicznych pracowników wykwalifikowanych. Prusy prowadziły także szpiegostwo gospodarcze.

Jak dowodzi Paul Bairoch liberalna polityka NZC przynosiła wyraźne korzyści rolniczym prowincjom wschodnim Prus, gdyż stały się one głównym eksporterem zboża do Wielkiej Brytanii (Bairoch, 1989, 15-17). Po likwidacji ustaw zbożowych w 1846 r. (*corn-laws*) przez parlament angielski szybko wzrastał eksport pruskiej pszenicy na wyspy brytyjskie, w latach 1831/35 do 1856/60 z 25 405 Mg do 163 673 Mg rocznie (Engel, 1861, 285).

Rys.1. Przychody netto z cel Niemieckiego Związku Celnego na tle wzrostu ludności i obrotów handlowych w latach 1834-1864.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Jahrbuch für Volkswirtschaft und Statistik, Herausgegeben von O. Hübner, Siebenter Jahrgang, Verlag von H. Hübner, 1861 r., s. 30-31. Bienengräber A., Statistik des

Verkehrs und Verbrauchs im Zollverein für die Jahre 1842-1864: Nach den veröffentlichten amtlichen Kommerzial-Übersichten etc, Wyd. Duckner A., Berlin, 1868 r., s. 15.

Rozbudowa niemieckiego przemysłu determinowała zmiany w strukturze dochodów pracowników zatrudnionych w poszczególnych gałęziach gospodarki narodowej.

W 1850 r. dochody pracowników uzyskiwane w rolnictwie stanowiły 44% ogółu dochodów. Dochody pracowników zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle stanowiły 25% ogółu dochodów, ponad 7% stanowiły dochody uzyskiwane z usług pomocy domowej, dochody z tytułu handlu, bankowości, i ubezpieczeń 5,8 %.

W dwadzieścia lat później (okres 1870-74) dochody pracowników z rolnictwa spadły do blisko 38% całkowitych dochodów według sektorów gospodarki, dochody z przemysłu wzrosły do ponad 30%, podobnie z sektorów handel, bankowość, ubezpieczenia wzrosły do blisko 7%, spadł udział dochodów z tytułu pomocy domowej do 6%. W okresie 1910-13 uzyskiwane dochody pracowników w rolnictwie stanowiły zaledwie 21,6%, w przemyśle i rzemiośle blisko 40%, w handlu, bankowości, ubezpieczeniach blisko 11,5%, w transporcie 5% (Hoffmann, 1865, 95).

Wzrost wolumenu wartości dodanej w sektorze rolnym od 1850-6 do 1858-64, jak szacuje P. Bairoch wynosił 2,5% w skali roku. W połowie lat siedemdziesiątych Niemcy praktycznie prowadziły najbardziej liberalną politykę spośród krajów kontynentalnej Europy. W 1875 roku średni poziom cel wynosił 4-6% (Bairoch, 1989, 41).

Ważnym wydarzeniem politycznym lat siedemdziesiątych mających wpływ na gospodarkę były: proklamowanie w 1871 r. Cesarstwa Niemieckiego, przyłączenie przemysłowo rozwiniętych ziem Alzacji i Lotaryngii oraz wypłata reparacji wojennych w wysokości 5 mld franków. Z makroekonomicznego punktu widzenia otrzymane reparacje wojenne stanowiły znaczny napływ kapitału. Niemiecka gospodarka na tle innych państw odnotowywała szybki wzrost PKB, pozostawiając w tyle zwyciężoną i upokorzoną Francję.

W trakcie szybkiego rozwoju gospodarczego najważniejszym dla niemieckiej gospodarki był przemysł wydobywczy, hutnictwo żelaza, przemysł metalowy. W 1913 roku 26,8% ogółu zatrudnionych znajdowało miejsca pracy w w górnictwie, przemyśle i rzemiośle. Szybko wzrastała liczba zatrudnionych w przemyśle chemicznym i elektro-nicznym.

Udział rolnictwa w zatrudnieniu ogółem w latach 1871-1914 zmniejszył się o 50% i wynosił w 1914 r. około 35%. Mimo spadku procentowego udziału zatrudnionych w rolnictwie względna liczba pracowników związana z pierwszym sektorem gospodarki wzrosła w latach 1882-1907 z 8,2 mln do prawie 9,9 milionów.

W latach 1873-1913 produkcja rolna wzrosła o niemal 90 proc. Ten wzrost osiągnięto m.in. dzięki wykorzystaniu nawozów sztucznych w produkcji roślinnej, rosnącemu odsetkowi wykorzystania maszyn rolniczych, jak również implementacji postępu zarówno w uprawie roślin, jak również hodowli zwierząt.

Daje się zauważyć wzrost liczby zatrudnionych w przemyśle, handlu. Niezbędna jednak staje się analiza poszczególnych regionów, w szczególności rozległego państwa pruskiego, np. prowincji wschodnich i zachodnich. Burzliwy rozwój gospodarczy Niemiec miał wpływ na dokonujące się przemiany społeczne, choć społeczeństwo epoki cesarskiej pozostało nadal społeczeństwem klasowym. Własność była decydującym kryterium znaczenia i pozycji społecznej. Szanse życiowe i znaczenie obywateli w znacznej mierze były uzależnione od przynależności do konkretnej klasy. Możliwości awansu społecznego były mocno ograniczone. Stąd też daje się zauważyć wzrost migracji z 14,7‰ w latach 1871-1880 do 28,7‰ w latach 1881-1890 dopiero w latach 1901-10 poziom spadł do 4,5 ‰ (Daudin, Morys, O'Rourke, 2008, 27).

Jak wspomniano, gospodarka zjednoczonych Niemiec charakteryzowała się niejednorodną strukturą. Na terenie Prus na wschód od Łaby przeważała wielka posiadłość ziemska. Ziemie te, są często zwane „Eastelbia”. Stąd pochodziła kasta junkierska, opierająca swój potencjał na rolnictwie, ale dostarczająca armii oficerów a administracji wyższych urzędników. Przez wieki wzrosło znaczenie tej grupy, będącej w posiadaniu rozległych majątków ziemskich w Brandenburgii, Meklemburgii, Pomorzu, Prusach Wschodnich, Saksonii, Śląsku. Kasta junkierska będzie we własnym interesie wywierać duży nacisk na decyzje polityczne i gospodarcze cesarstwa.

WZROST PROTEKCJONIZMU CELNEGO 1879-1914 (RYE AND IRON MARRIAGE)

Od 1858-64 do 1874-80 r. tempo wzrostu w rolnictwie niemieckim spadło do 0,4% rocznie, w 1874 r. zakończyła się także wypłata reparacji wojennych. Niemcy odnotowały ujemny przyrost PKB i odczuwały skutki kryzysu w rolnictwie. Spadek rolniczych dochodów realnych spowodował zmianę postrzegania zalet wolnego handlu z lat sześćdziesią-

tych przez klasę junkierską. Lata siedemdziesiąte to także okres inwazji tanich zbóż na kontynent europejski. Właściciele ziemscy (junkrowie), mający swe oparcie w Partii Konserwatywnej, byli siłą polityczną, która zaczęła opowiadać się za realizacją polityki protekcjonizmu. Pod koniec 1870 r. w Niemczech sformowały się dwa bloki polityczne: konserwatyści i centrum, opowiadające się za polityką protekcjonistyczną, oraz pozostałe siły, które popierały politykę wolnego handlu.

Wybory z dnia 30 lipca 1878 r. wyłoniły ponad 200 posłów Reichstagu — przeciwników wolnego handlu. Koalicja popierająca protekcjonistyczną politykę posiadała spośród 397 głosów — 210. W wyborach w 1878 r. zwolennicy wolnego handlu ponieśli klęskę, w szczególności to dotyczyło Prus Wschodnich, w których jeszcze w 1877 r. rozkład głosów był niemal równomierny dla zwolenników polityki protekcjonistycznej i *free trade* (Lehmann, 2009, 4-5).

Alexander Gerschenkron i James Sheehan uważają, że upadek liberalistów wystąpił z powodu antysocjalistycznej kampanii rządu, który w połączeniu ze skłonnościami konserwatywnymi junkrów, i ich oddziaływaniem na masy robotników wiejskich, przyniósł zwycięstwo konserwatystom (Gerschenkron, 1943).

Zmiana sposobu głosowania na obszarach wiejskich odegrała decydującą rolę w układzie sił w Reichstagu w 1878 r. Ronald Rogowski, na przykładzie modelu Heckschera-Ohlina-Samuelsona, dla gospodarki światowej składającej się z trzech czynników produkcji: ziemi, pracy i kapitału, konkluduje, że Niemcy do około połowy 1870 były dość bogate w zasoby pracy i ziemi, ale stosunkowo rzadkim był kapitał. Peter Gourevitch utrzymuje, że zmianę zachowania wyborców w 1878 roku można tłumaczyć zmianami w bilansie handlowym. Niektóre sektory gospodarki stały się narażone na konkurencję, podczas gdy inne, takie jak rolnictwo, odwróciły się od polityki eksportowej. Większość najemnych pracowników trafiła do sektorów narażonych na konkurencję, dlatego głosowali oni za ochroną celną (Rogowski, 1989).

Okres od końca lat siedemdziesiątych XIX w. do 1895 r. upłynął pod znakiem znacznego spadku światowych cen zbóż ze względu na gwałtowny wzrost przywozu z Kanady, Stanów Zjednoczonych, Argentyny i Rosji. W tym czasie nastąpił znaczący wzrost produkcji rolnej, zwłaszcza w USA, gdzie ziemia rolna była obfita i tania a innowacje technologiczne wpływały na znaczną obniżkę kosztów produkcji, zarówno poprzez użycie maszyn rolniczych i rolnicze wykorzystanie rozległych obszarów prerii. Wolumen wymiany

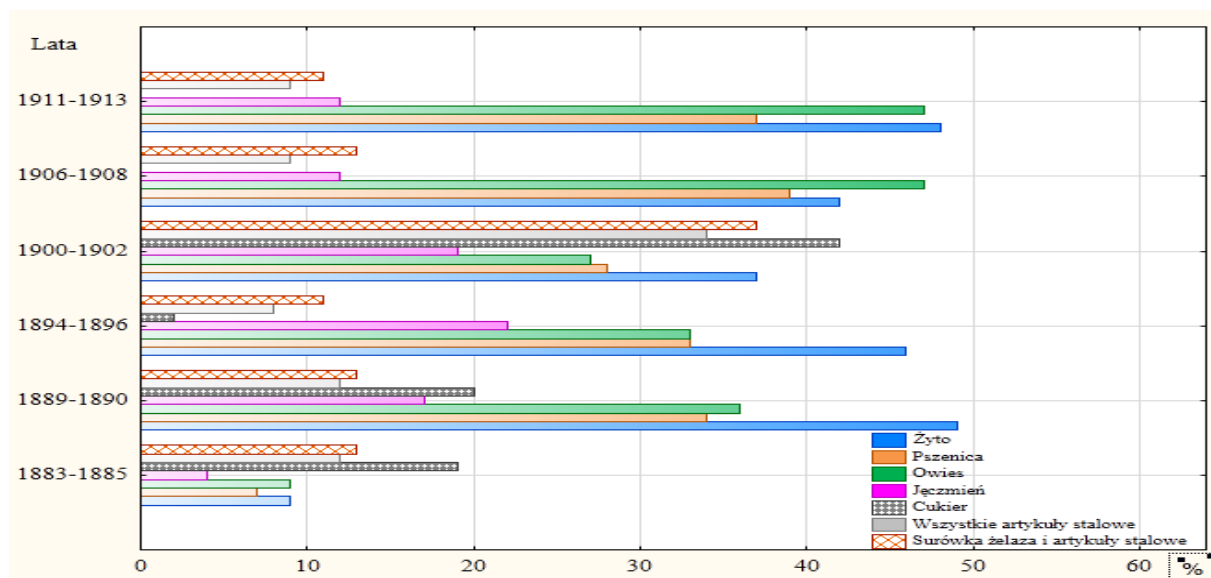
handlowej zbożem determinował znaczny spadek cen transportu, dzięki powszechnemu zastosowaniu maszyny parowej (kolej, parowce).

W wyniku tych zmian w latach 1880/95, szybko wzrastał import zbóż do Europy Zachodniej, przy spadku cen niemal o 50%. Spadek cen pszenicy był szczególnie intensywny w okresie 1881/86 i 1891/94 (Swinnen, 2009, 1507).

Reakcja rządów państw Europy zachodniej była różna, ale Niemcy były pierwszym państwem, które zdecydowały się dokonać poważnych zmian w polityce celnej. Jak sygnalizowano do 1870 r. junkrowie pruscy byli zwolennikami wolnego handlu, wraz ze spadkiem światowych cen zboża ich poglądy zmieniły się. Produkcja zbóż np. w rolniczych Prusach Wschodnich, Pomorzu, Księstwie Poznańskim stała się coraz mniej opłacalna. W odróżnieniu od Wlk. Brytanii w Niemczech głównym źródłem dochodów klasy junkierskiej była produkcja roślinna (zboża).

Szybko wzrastało lobby za taryfami importowymi dla zbóż. W warunkach Niemiec wprowadzono ogólne taryfy importowe nie tylko na produkty rolne, ale także na produkty przemysłowe. Za zgodą „żelaznego kanclerza” nastąpił polityczny sojusz junkrów i przemysłowców niemieckich. W 1892 r. cła wprowadziła Francja.

Na poniższym rysunku (rys. 2) zaprezentowano średnie efektywne cła „ad valorem” na wybrane produkty rolne i przemysłowe w Niemczech w latach 1879-1913. Dla przykładu ujemne saldo handlu zagranicznego Niemiec w obrocie żytem jeszcze w 1861 r. wyniosło -5 tys. Mg, w 1870 r. -269 tys. Mg, w 1875 r. -544 tys. Mg, aby w 1879 r. wynieść -1 mln 324 tys. Mg (równowartość 198 mln RM). Stąd właściciele dużych gospodarstw rolnych domagali się silnej protekcji. Z drugiej strony eksport żyta w 1879 r. stanowił zaledwie 2,7% krajowej produkcji. Wydajność z 1 ha ok. 1,05 Mg/ha (1878 r.) wobec nieurodzajnego roku 1879 (0,86Mg/ha).

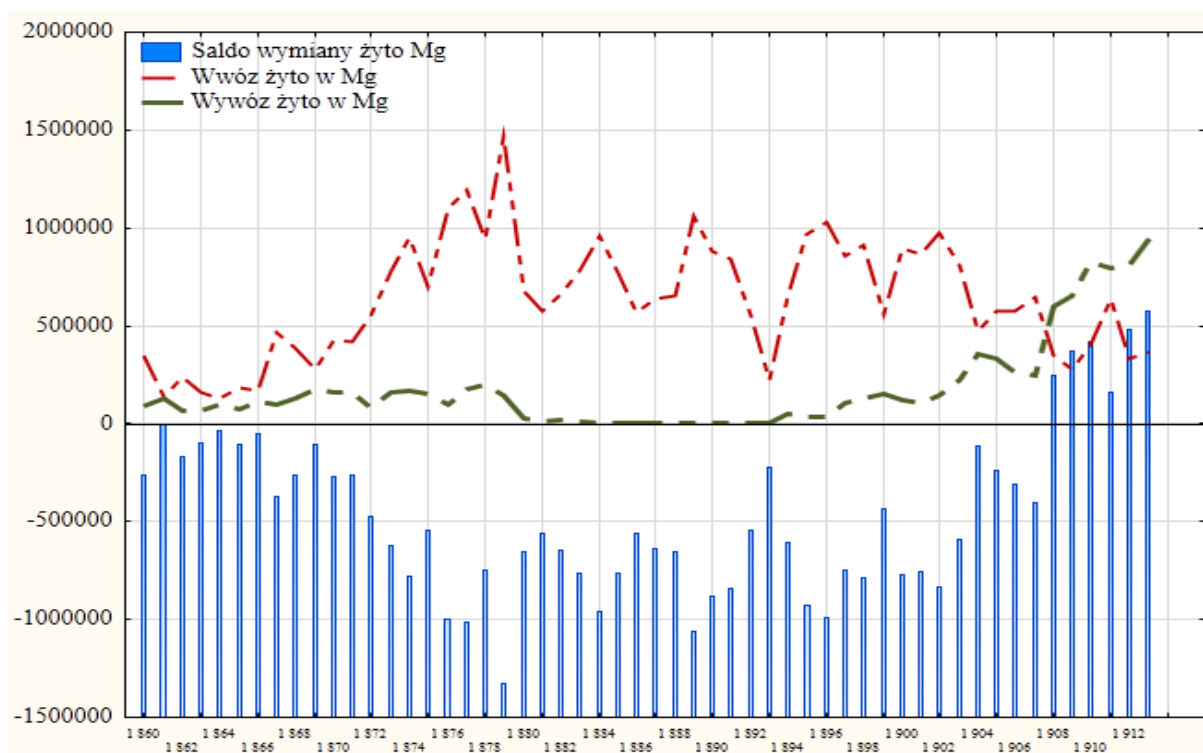
Rys. 2. Cła efektywne ad valorem (%) na wybrane grupy towarów w Niemczech w latach 1879-1913.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Webb S., *Agricultural protection in Wilhelminian Germany forging an empire with pork and rye.* (red.) Komlos J., Edeie S., *Selected Cliometric Studies on German Economic History*, Wyd. Franz Steiner, Stuttgart, 1997, s. 66-82.

Mimo protekcyjnej polityki po roku 1879 daje się zauważyć dalszy wzrost ujemnego salda w handlu zbożami dla Niemiec, szczególnie w handlu pszenicą (rys. 4), ale także poprawę bilansu wymiany dla żyta (rys. 3) i owsa. Opłaty celne przyczyniły się do wzrostu cen krajowych (ponad poziom cen światowych), zapewniając jednocześnie wzrost dochodów budżetu cesarstwa z tytułu cel.

Junkrzy pruscy szczególnie zainteresowani byli wysoką protekcją celną dotyczącą żyta i owsa. To te dwa zboża dominowały w strukturze zasiewów na słabych ziemiach bielicy wschodnich prowincji Królestwa Prus.

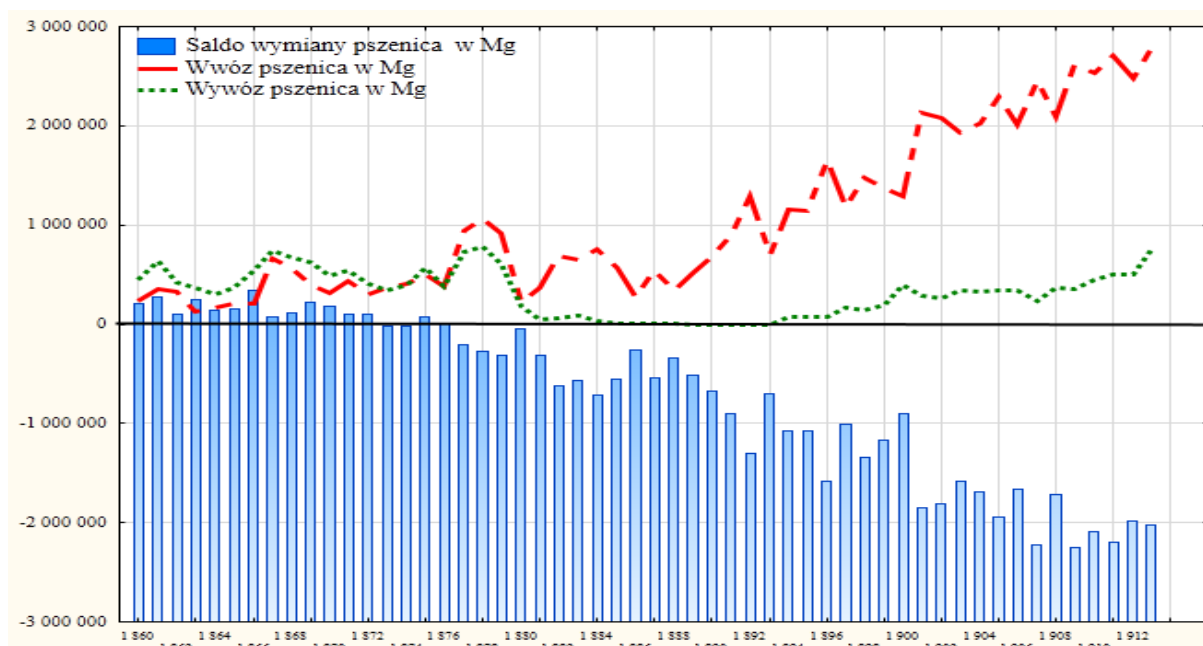
Sojusz junkrów i przemysłowców był tylko tymczasowy. W 1890 roku niemiecki przemysł był w znacznie lepszej pozycji konkurencyjnej i zaczął się martwić o negatywne skutki wysokich kosztów żywności i plac. Ponadto przemysłowcy niemieccy byli świadomi, że w reakcji na niemiecką politykę taryfową Stany Zjednoczone nałożyły również stosowne cła. Mimo tego, polityczna siła junkrów pozwalała na dalszy wzrost protekcji celnej.

Rys. 3. Wwóz, wywóz i saldo wymiany handlowej Niemiec w obrocie żytem (w Mg) w latach 1860-1913.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, 1881-1914, VII. Handel des Deutschen Zollgebiets mit dem Auslande, Bienengräber A.; Statistik des Verkehrs und Verbrauchs im Zollverein für die Jahre 1842-1864: Nach den veröffentlichten amtlichen Kommerzial-Übersichten etc. Berlin, Wyd. Duncker A., 1868.

O sile junkrów w rolnictwie mogą świadczyć poniższe dane statystyczne: spośród niemal 21 mln ha ziemi rolniczej w Prusach w 1907 r. ponad 28,1% (5,9 mln ha) należało do gospodarstw liczących ponad 100 ha, gospodarstwa o powierzchni 50-100 ha stanowiły najliczniejszą grupę tj. 31,3% (około 6,6 mln ha), gospodarstwa o powierzchni 5-20 ha stanowiły 27,7% ogółu powierzchni użytków rolnych (około 5,2 mln ha). Gospodarstwa o powierzchni 2-5 ha i poniżej 2 ha stanowiły łącznie 12,9% powierzchni (około 2,7 mln ha). Blisko 59 % użytków rolnych stanowiły grunty orne.

Rys. 4. Wwóz, wywóz i saldo wymiany handlowej Niemiec w obrocie pszenicą (w Mg) w latach 1860-1913.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, 1881-1914, VII. Handel des Deutschen Zollgebiets mit dem Auslande, Bienengräber A.; Statistik des Verkehrs und Verbrauchs im Zollverein für die Jahre 1842-1864: Nach den veröffentlichten amtlichen Kommerzial-Übersichten etc. Berlin, Wyd. Duncker A., 1868.

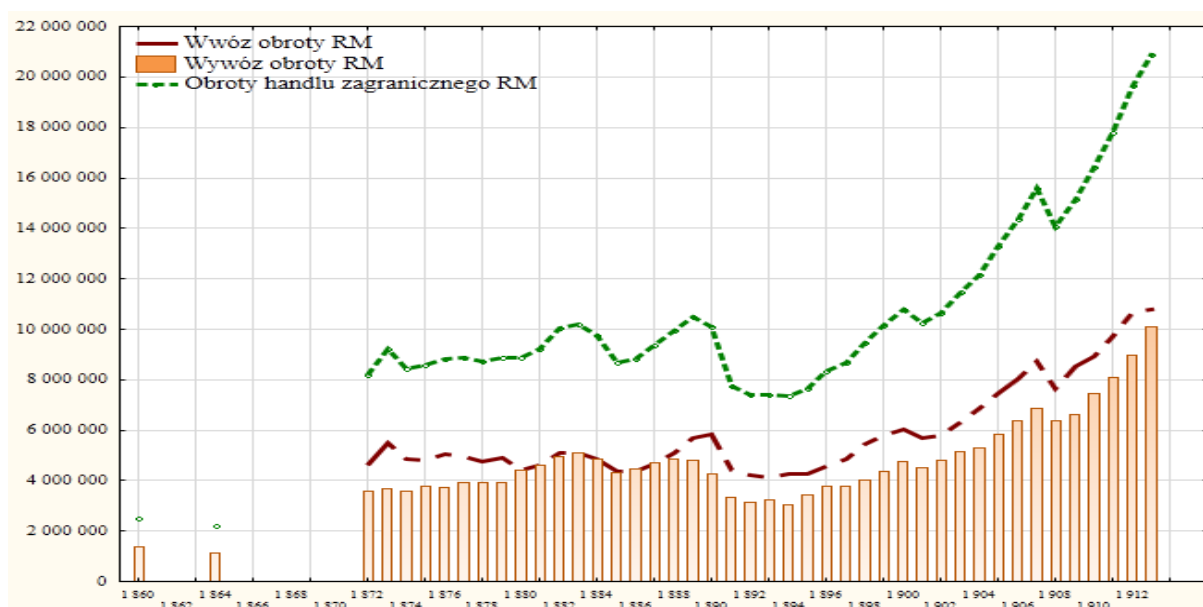
W prowincji Pomorze własność junkierska stanowiła blisko 46% całego areалу uprawianych gruntów. Dla całych Prus wynik ten wynosił 22,6%, dla prowincji Prusy Wschodnie ponad 28%. Majątki junkierskie liczyły w 1907 r. liczbę 2360, co stanowiło ponad 81% ogólnej liczby gospodarstw powyżej 100 ha.

Struktura upraw rolnych w 1913 r. w prowincjach wschodnich Prus pozwala z łatwością stwierdzić, że największe znaczenie w uprawach zbóż miało żyto. To zboże chlebowe było uprawiane na blisko 30% ogółu gruntów ornych.

Ze względu na strukturę własności gruntów uprawnych z podziałem na chłopstwo i junkrów, należy podkreślić za Stevenem Webbem, że zmiana polityki celnej z 1879 r. (i kolejnych) dotycząca głównie wzrostu stawki celnej na import zbóż przyczyniała się do wzrostu przychodów, głównie junkrów. Webb dowodzi, że większość chłopstwa (ze względu na ich niewielkie gospodarstwa i liczbę uprawianych ha) nie produkowała zbóż na rynek, lecz używała zbóż, jako paszy dla hodowanych zwierząt (Webb, 1997, 66-82). W rezultacie wzrastał koszt produkcji żywca, a wzrost tych kosztów nie był początkowo rekompensowany rynkowym wzrostem cen mięsa.

Bardzo ciekawa i pouczająca, w kontekście prowadzonej polityki celnej, jest analiza wyników handlu zagranicznego w latach 1860-1914. Na poniższym rysunku (rys. 5) zobrazowano wysokość obrotów handlowych (wvóz i wywóz), a także saldo wyrażone w RM.

Obroty handlowe w 1860 r. wyniosły blisko 2,5 mld RM, na początku lat siedemdziesiątych wzrosły do ponad 8,1 mld RM, przekraczając w kolejnej dekadzie 10 mld RM. Późniejsze zaostrzenie polityki celnej przyniosło spadek wymiany do 8-8,5 mld RM. Na początku XX w. obroty przekroczyły (1903) 11,4 mld RM, osiągając w 1913 r. blisko 21 mld RM. Udział Niemiec w światowej wymianie międzynarodowej wzrósł z 11% w 1890 r. do 12,5% w 1912 r.

Rys. 5 Wyniki handlu zagranicznego Niemcy w latach 1860-1913 (do 1871 r. Niemiecki Związek Celny (Deutscher Zollverein)).

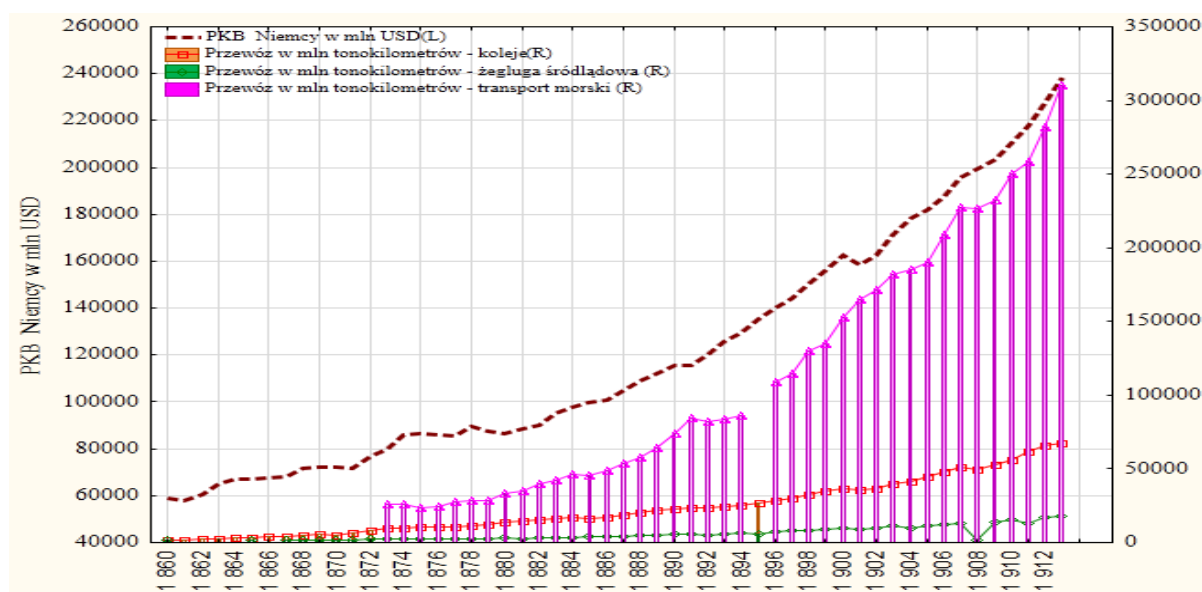
Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, 1881-1914, VII. Handel des Deutschen Zollgebiets mit dem Auslande, Bienengräber A.; Statistik des Verkehrs und Verbrauchs im Zollverein für die Jahre 1842-1864: Nach den veröffentlichten amtlichen Kommerzial-Übersichten etc. Berlin, Wyd. Duncker A., 1868.

Charakterystyczna jest struktura eksportu dla gospodarki niemieckiej — Niemcy eksportowały wyroby przemysłowe: maszyny (wartość ponad 544 mln RM), węgiel (368 mln RM), cukier (212 mln RM), żyto (110 mln RM), importując jednocześnie, głównie zboża:

jęczmień (462 mln RM), pszenicę (399 mln RM), a także bawełnę (604 mln RM), wełnę (452 mln RM), kawę (251 mln RM), jedwab (168 mln RM).

Wzrastającym obrotom handlowym towarzyszyła rozbudowa dróg żelaznych w Niemczech, całej Europie i USA oraz ożywiony ruch w transporcie śródlądowym i transporcie morskim (Myszczyński, 2011). Analiza regresji wielorakiej dla danych statystycznych za okres 1860-1913 (PKB Niemiec, przewozy w tonokilometrach) potwierdza dużą zależność wzrostu PKB Niemiec od wielkości przewozów towarów kolejami, transportem morskim, transportem śródlądowym — współczynnik R^2 wynosi 0,99, a współczynniki b^* są istotne dla przewozów kolejją i transportem morskim (rys. 6).

W trakcie lat 1860-1913 liczba przewożonych towarów wzrosła w przypadku kolei niemal 42-krotnie, a w latach 1873-1913 liczba tonokilometrów dla transportu morskiego wzrosła niemal 12-krotnie.

Rys. 6. PKB Niemiec w mln USD (1990) na tle wielkości przewozów w tonokilometrach dla transportu kolejowego, żegluga śródlądowej i transportu morskiego w latach 1860-1913.

Źródło: obliczenia własne na podstawie: Statistisches Jahrbuch fuer das Deutsche Reich, 1885-1913, Hoffmann, Walther; 1965, Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts, Berlin-Heidelberg-New York, Springer Verlag, s 417-418.

Dla zobrazowania tempa zmian w poniższej tabeli (tab. 1) autor prezentuje wysokość obrotów handlowych dla poszczególnych krajów oraz dynamikę obrotów w latach 1870-1913. Zauważyć można dominację Wlk. Brytanii, Niemiec i Francji. Dla Wlk. Brytanii su-

ma obrotów handlowych (eksport i import) stanowiły w 1870 r. — 43,6% PKB, w 1913 — 51,2%, dla Niemiec odpowiednio 36,8%, i 37,2%, dla Francji 23,6% i 30,8%, Rosji 14,4% w 1880 r. i 13,8% w 1913 r. (Daudin, Morys, O'Rurke, 2008). Największą dynamikę wzrostu w latach 1870-1913 zanotowały Belgia (492%), Niemcy (465%), Szwajcaria (418%), Wlk. Brytania prowadząca bardzo liberalną politykę handlową zanotowała wzrost o 222%.

Tab. 1. Wysokość obrotów i dynamika w handlu zagranicznym wybranych państw europejskich.

Kraj	1870 r. — obroty w mln USD (1990)	Wzrost 1870-1913 (%)
Austria	467	333
Belgia	1 237	492
Dania	314	376
Francja	3 512	222
Hiszpania	850	335
Holandia	1 727	151
Niemcy	6 761	465
Szwajcaria	1107	418
Wlk. Brytania	12 237	222
Włochy	1 788	158

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Maddison A.; 2001.

The World Economy: A Millennial Perspective. Paris: OECD.

WNIOSKI

Lata 1870-1913, mimo prowadzenia przez wiele krajów — w tym Niemiec — polityki protekcyjnej, to okres szybkiego wzrostu obrotów w handlu międzynarodowym. W tym czasie odnotowano średnio 3,5 % wzrostu obrotów handlowych rocznie, co w porównaniu do wzrostu produkcji o 2,7 % jest fenomenem. Poziom eksportu w stosunku do produkcji krajowej zanotowany w 1913 r. nie został osiągnięty aż do lat siedemdziesiątych XX w. Wzrastającym obrotom handlowym towarzyszył spadek kosztów transportu, rozwój kolejnictwa, transportu morskiego, w tym oceanicznego. Dokonywał się też powolny proces konwergencji cen, czego dowodem jest rynek zbóż.

Równie ważnym czynnikiem procesów globalizacyjnych, choć mniej analizowanym w niniejszym artykule, był poziom bezpośrednich inwestycji zagranicznych, który szacuje

się na poziomie 9% światowej produkcji w 1913 r. Europa pozostawała bankierem świata. Poziom taki został przekroczony dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX w. Czynnikiem ten jest, jak zauważa Paul Bairoch często niesłusznie ignorowany dla warunków XIX w. (Bairoch, 1996, 5-11). W 1874 r. łączna suma inwestycji zagranicznych dla Wielkiej Brytanii, Rzeszy Niemieckiej i Francji wyniosła 6 mld USD, aby w 1914 roku przekroczyć 33 mld USD. Niemcy inwestowali głównie w Europie (53% inwestycji), Ameryce Łacińskiej (16,2%), USA i Kanadzie (15,7%), Afryce (8,5%). Udział globalnych zagranicznych inwestycji stanowił 12,8% całkowitych inwestycji niemieckich (Daudin, Morys, O'Rourke, 2008, 25-26).

W odniesieniu do gospodarki niemieckiej należy uznać, że zadziwiająca była wprost zdolność przetrwania klasy junkierskiej. Junkrzy, z własnymi żądaniami, wyrażali swą negatywną i wrogą postawę wobec zaangażowania i rozwoju sektora finansowego, będącego podstawą kapitalizmu, marginalizowali znaczenie elit miejskich (Fairbairn, 1991, 1-3). Mimo wysokich opłat celnych dla zbóż gospodarka niemiecka nie należała do zamkniętych, a rozwój, początkowo chronionego zaporami celnymi przemysłu umożliwił w przyszłości rozkwit eksportu (np. przemysł maszynowy, chemiczny). Niemcy, jako mocarstwo gospodarcze i polityczne z niemal 65 mln populacją były ważnym ogniwem załączków integracji i globalizacji.

Jeszcze innym czynnikiem potwierdzającym procesy globalizacyjne w tym okresie były masowe migracje ludności (w tym transatlantyckie), szczególnie nasilone w Irlandii, Norwegii, Europie Wschodniej.

Podsumowując zauważyć należy, że w analizowanym okresie występowały powszechnie akceptowane cechy globalizacji, jak: wielowymiarowość, integracja, współzależności międzynarodowe, zależność od postępu w nauce, technice, organizacji, kompresja czasu i przestrzeni, dialektyczny charakter. Jest to niepodważalny fakt, że procesy globalizacyjne nie są jedynie typowe dla rozwoju gospodarczego w drugiej połowie XX w.

Literatura

Arrow, Kenneth, Joseph; 1962, The Economic Implications of Learning by Doing, w: Review of Economic Studies, Vol. 29, June

- Bairoch, Paul; 1989, *European Trade Policy, 1815-1914*, w: Mathias Peter and Pollard Sidney (eds.), *Cambridge Economic History of Europe*, Vol. 8. Cambridge: Cambridge University Press
- Bairoch, Paul; 1993, *Economics and World History — Myths and Paradoxes*, Brighton, Wheateaf
- Bairoch, Paul; Kozul-Wright, Richard; 1996, *Globalization myths: some historical reflections on integration, industrialization and growth in the world economy*, No. 113, WIDER Conference on Transnational Corporations and the Global Economy, Kings College, Cambridge
- Bienengräber, Alfred; 1868, *Statistik des Verkehrs und Verbrauchs im Zollverein für die Jahre 1842-1864: Nach den veröffentlichten amtlichen Kommerzial-Übersichten etc.*, Berlin: Wyd. Druckner A.
- Daudin, Guillaume; Morys, Matthias; O'Rourke, Kevin; 2008, *Europe and globalization, 1870-1914*, w: Broadberry, Stephen; O'Rourke, Kevin; (eds.), *Unifying the European Experience: An Economic History of Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press
- Fairbairn, Brett; 1991, *Farmers, capital, and the state in Germany c. 1860–1914*, University of Saskatchewan
- Gerschenkron, Alexander; 1943, *Bread and Democracy in Germany*, Berkeley: University of California Press
- Gourevitch, Philip; 1977, *International Trade, Domestic Coalitions, and Liberty: Comparative Responses to the Crisis of 1873-1896*, w: *Historical Foundations of Globalization*, Northampton: Wyd. James Foreman-Peck, Cheltenham
- Hoffmann, Walther; 1965, *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Berlin-Heidelberg-New York: Springer Verlag
- Kuliszer, Józef; 1961, *Powszechna historia gospodarcza średniowiecza i czasów nowożytnych*, t. II, Warszawa: KiW
- Maddison, Angus; 2001, *The World Economy: A Millennial Perspective*. Paris: OECD
- Myszczyżyn, Janusz; 2011, *Koleje żelazne i Niemiecki Związek Celny (Deutscher Zollverein) w procesach integracji i globalizacji gospodarczej w XIX w.*, w: *Kultura — Historia — Globalizacja nr 9*, <http://www.khg.uni.wroc.pl/?type=artykul&id=144>
- Lehmann, Sibylle; 2009, *The German elections in the 1870s: why Germany turned from liberalism to protectionism*, Bonn: Wyd. Max Planck Institute
- Puhle, Hans-Jürgen; 1975, *Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften. Deutschland, USA und Frankreich im 20. Jahrhundert (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 16)*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht
- Rau, Heinrich, 1863, *Vergleichender Statistik des Handels der Deutschen Staaten*, Wiedeń: Wyd. Wilhelm Braumüller K.K. Hofbuchhändler
- Rogowski, Ronald; 1989, *Commerce and Coalitions: How Trade Affects Domestic Political Alignments*, Princeton: Princeton University Press
- Sheehan, James; 1983, *Klasse und Partei im Kaiserreich: Einige Gedanken zur Sozialgeschichte der deutschen Politik*, w: *Innenpolitische Probleme des Bismarck-Reiches*, München: Wyd. Otto Pflanze
- Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, 1885-1913*, Berlin: Kaiserlicher Statistisches Amt

- Swinnen, Johannes; 2009, The growth of agricultural protection in Europe in the 19th and 20th centuries
in: *World Economy*, 32, doi: 10.1111/j.1467-9701.2009.01247.x
- Webb, Steven; 1997, Agricultural protection in Wilhelminian Germany forging an empire with pork and
rye. w: Komlos J., Edeie S. (red.), *Selected Cliometric Studies on German Economic History*,
Stuttgart: Wyd. Franz Steiner
- Włodarczyk, Edward; 2001, *Główne linie dziejów Pomorza Zachodniego w latach 1815-1945 r.*, Szczecin:
Wyd. Książnicy Pomorskiej